

Mijmeringen over groepsgedrag naar aanleiding van enkele bezoeken aan Duitsland

Met enige regelmaat bezoek ik een Duitse stad. Heerlijk, reizen met de trein. En aldaar de ontmoeting met indrukwekkende cultuur en een onderdompeling in de geschiedenis. Een relatief late ontdekking, want Duitsland was toch vooral een land om door- dan wel omheen te reizen, een praktijk die ongetwijfeld mede is ontstaan door transgenerationeel doorgegeven ervaringen met de Tweede Wereldoorlog. Terwijl Duitsland juist zo'n bijzonder land is voor cultuurminnende en historisch geïnteresseerde mensen zoals ik.

De belangstelling voor de oorlog stamt uit mijn kindertijd. Nog niet zo lang geleden kwam ik tot het inzicht dat mijn naam daaraan wellicht bijdroeg. Als meisje voelde ik haarfijn aan dat mijn initialen, SS, niet veel goeds inhielden, maar ik kon het niet duiden. En dus ging ik op zoek.

Duits was mijn beste taal op de middelbare school, maar dat had vooral te maken met onze leraar, die graag met ons uit volle borst Duitse liederen zong. De conrector kwam steevast klagen en dat vonden wij leerlingen buitengewoon stoer. Een leraar overigens, die zijn ambivalentie over groepen niet onder stoelen of banken stak, de schokkende wereldgebeurtenissen uit de twintigste eeuw indachtig. Ook ik hoor mezelf vaak zeggen: ik bestudeer en faciliteer groepen, maar zit er niet graag in...

De ontmoeting met het verleden in Duitsland is intens. In de trein reeds beschouw ik het landschap, langs velden, bossen en stadscentra. Hoe was het hier pakweg tachtig, negentig jaar geleden? Wat gebeurde er, wat deden de bewoners, hoe werd er overleefd? Bossen en gebouwen als stille getuigen van geweld, leed, hysterie, overleven... Steden dragen vele sporen van het recente en verschrikkelijke verleden. Vaak word ik me pijnlijk bewust van zowel het contrast als de continuïteit met het heden. Zo ook gedurende mijn recente bezoeken aan Berlijn, Neurenberg en Keulen. Berlijn ademt geschiedenis, sta maar eens voor de Brandenburger Tor. Voor het eerst bezocht ik de villa aan de Wannsee, waar in 1942 over de Endlösung werd vergaderd. Een ingrijpend bezoek, een benauwende locatie. Het weer was overigens prachtig, de blauw gekleurde Wannsee was gedecoreerd met witte zeiltjes. Aan de overkant het in 1907 gebouwde, nog immer bestaande, mondaine strandbad. Na de machtsovername door de nazi's in 1933 pleegde de directeur ervan zelfmoord, emigreerde de architect, en werd Joden de toegang ontzegd. Vlak naast de villa is het voormalige zomerverblijf van Max Liebermann – een gevierde Joodse kunstschilder die in ongenade viel, zijn werk werd als 'entartet' bestempeld en zijn zomerhuis gedwongen verkocht aan de Deutsche Reichspost. Liebermann overleed in 1935;

zijn weduwe pleegde in 1943 zelfmoord toen deportatie naar Theresienstadt dreigde. Een idyllisch huis trouwens, met dito tuin. En een gezellig koffiehokje met aan de wand de spreuk 'Mann kan leben ohne Kuchen, aber es ist sinnlos'.

In Neurenberg ligt een bezoek aan het tribunaal, waar de Processen van Neurenberg plaatsvonden, voor de hand. Ik was goed voorbereid na het lezen van het schitterende boek van Philippe Sands getiteld *East West Street: On the origins of 'genocide' and 'crimes against humanity'* (2016), waarin hij de totstandkoming van nieuwe wetgeving aangaande genocide en misdaden tegen de menselijkheid reconstrueert, met als hoofdpersonen de twee Joodse juristen Raphael Lemkin en Hersch Lauterpacht, én zijn eigen grootvader, alle drie afkomstig uit Lviv, een stad die tussen 1914 en 1945 maar liefst acht maal een wisseling van bezetter kende. Vervolgens begaf ik me naar de immense Reichsparteitagsgelände, met daarop meerdere, door Albert Speer ontworpen en deels voltooide bouwwerken, waar de massale partijbijeenkomsten van de NSDAP plaatsvonden en Leni Riefenstahl haar *Triumph des Willens* (1935) opnam. Op het terrein ligt ook het voetbalstadion van FC Nürnberg, oorspronkelijk het Städtisches Stadion, van 1933 tot het einde van de oorlog in gebruik als verzamelpunt van de Hitlerjugend. Gezeten op de tribune van het oude Zeppelinfeld, overviel me het koorgezag van voetbalsupporters tijdens de wedstrijd die op dat moment gaande was. Het bezorgde me een vervreemdend en onheimlich gevoel.

In Keulen werd ik geconfronteerd met de drukte en geduw van het moderne shoppingbestaan evenals het collectieve gelal en gebrul van het nachtelijk uitgaansleven. Ik bezocht Georg Friedrich Händels oratorium *Saul* (1738)

over de afgunst van de koning op David, evenals het hoofdkwartier van de Gestapo met zijn martelkamers in de kelder.

De terugreis met de Deutsche Bahn was – weinig verrassend – vertraagd. Vlak voor de Nederlandse grens werden we bij een onooglijk station de trein uitgezet om onze weg naar drie verschillende Nederlandse steden per bus te vervolgen. Geen verdere informatie of coördinatie. Zo af en toe verscheen onaangekondigd een bus zonder zichtbare aanduiding van de bestemming, terstond besprongen door de ongeveer vijftienhonderd gestrande reizigers. Geduw, getrek, verdrukking. Vanuit mijn ooghoeken zag ik moeders die hun baby omklemden en verweesde kinderwagens. Het iconische beeld uit de film van de Russische regisseur Sergej Eisenstein (*Pantserkruiser Potjomkin*, 1925) van een lege, een trap af stuiterende kinderwagen, drong zich genadeloos op.

Het waren opmerkelijke contrasten: de villa aan de Wannsee met het attractieve strandbad en de 'sinnvolle Kuchen'; de galmende voetbalpret op Hitlers sinistere Reichsparteitagsgelände; de weerzinwekkende martelkamers nabij de moderne shopping malls. En er zijn continuïteiten. Immers, dictatuur, totalitarisme, massagedrag en genocide tekenen ook de huidige wereld, ondanks de breed uitgedragen intentie verwoord in 'nooit meer'. Dat mijn mijmeringen dus niet alleen Duitsland of de Tweede Wereldoorlog betreffen, moge duidelijk zijn.

Velen hebben zich gebogen over de mens en zijn natuur. Deugen de meeste mensen nu? Of is het toch een kwestie van 'homo homini lupus' (de mens is een wolf voor zijn medemens)? De mens heeft het goede en het

kwade in zich. Het zijn de omstandigheden die in belangrijke mate bepalen welk gedrag resulteert. En er is immer de spanning tussen het individu en de groep of samenleving, op fascinerende wijze geanalyseerd door Sigmund Freud in *Das Unbehagen in der Kultur* (1930). Wilfred Bion verwoordde het als volgt: 'The individual is a group animal at war, both with the group and with those aspects of his personality that constitute his 'groupishness'' (Bion, 1961, pp. 168-169). Al dan niet extreem groepsgedrag komt tot stand in functie van de context en is van alle tijden, culturen en geografische locaties. Tot slot, het heden. Wat kan ik nog toevoegen aan de huidige analyses van en lamentaties over 'the state of the world', getekend door oorlogen, machtspolitiek en een teloorgang van de internationale rechtsorde? Enig perspectief én troost biedt de notie van 'nataliteit'

van Hannah Arendt (1958), zelf gevlucht voor het naziregime. Had Martin Heidegger (1927/1998) het over de mens als sterveling, Arendt benaderde hem als boreling. Men kan altijd opnieuw beginnen en opnieuw de wereld constitueren. Naast de door haar gepropageerde activiteiten van spreken en handelen is daartoe vergeving nodig. Vergeving van de dader, die nu eenmaal meer is dan de daad zelf, is wenselijk. Erkenning van gepleegde kwaad is daartoe overigens wel essentieel. Verder blijft er van alles te doen voor de groepsdynamisch denkende en werkende mens. Zo trof me het gebrek aan aandacht voor hier-en-nu-dynamiek in een recente (overigens meer dan uitstekende) cursus over juist Arendt. Hoe kunnen we de wereld veranderen als we onze eigen dynamiek in de microwereld niet adresseren? ■

Door **Sandra Schruijer**, hoogleraar Organisatiewetenschap aan de Utrecht University School of Governance en directeur van Professional Development International.

Refereren aan:

Schruijer, S. (2025). Mijmeringen over groepsgedrag naar aanleiding van enkele bezoeken aan Duitsland. *Groepen. Tijdschrift voor groepsdynamica & groepspsychotherapie*, 21(1), p. 55-57.

Literatuur

Arendt, H. (1958). *The human condition*. Chicago: Chicago University Press.

Bion, W. (1961). *Experiences in groups*. Londen: Tavistock Publications.

Freud, S. (1930). *Das Unbehagen in der Kultur*. Wenen: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.

Heidegger, M. (1927). *Sein und Zeit*, vert. M. Wildschut (1998), *Zijn en tijd*. Nijmegen: SUN.

Sands, P. (2016). *East West Street: On the origins of 'genocide' and 'crimes against humanity'*. New York: Knopf.